

"Şuşa ili"ndə Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin dilçilik fəaliyyətinə dair dəyərli əsər

Y.V.Çəmənşəminlinin anadan olmasının 135 illiyi və "2022-ci il - Şuşa ili" münasibətilə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Şəlalə Ana Hümmətlinin "Şuşa torpağında doğulan dilçi alim Yusif Vəzir Çəmənşəminli" adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Professor Nadir Məmmədlinin elmi redaktorluğu ilə nəşr olunan bu kitabda ilk dəfə Azərbaycanın görkəmli ziyalı, ictimai-siyasi xadim, böyük yazıçı və alim Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin (1887-1943) dilçilik görüşlərini, lüğətçilik fəaliyyətini özündə əks etdirən əsərləri, əlyazmaları toplanmışdır.

Müəllifin kitabına yazdığı "Şuşada doğulan böyük Türk oğlu Yusif Vəzir Çəmənşəminli və ana dilimiz" adlanən iş ön sözün özü də üç hissədən ibarətdir. Ön sözün "Görkəmli ədib və azərbaycanşünas alim" adlı birinci hissəsində Yusif bəy Vəzirovun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilir, doğulduğu şəhər, yaşadığı mühitdən söz açarkən, hər şeydən öncə, mütəfəkkir ədibin öz əsərlərindən, xüsusilə, "Həyatının 20 ili" adlı memuarında doğma şəhəri Şuşa, onun tarixi, təbiəti, mədəni həyatı və insanları barədə düşüncələrindən bəhs edilir. Həmçinin ön sözdə, 1922-ci ildə Türkiyədə, İstanbulda nəşr edilən "Tarixi, coğrafi, iqtisadi Azərbaycan" adlı elmi əsərində Yusif Vəzirovun Qarabağdan, Şuşadan bəhs edərək, onun görkəmli ziyalılarından da qürurla söz açması, Firudin bəy Köçərlinin sözlərinə istinad edərək Şuşanın "şairlər yuvası" olduğunu xüsusi vurğuladığı qeyd olunur. Ön sözdə görkəmli ədibin "ziyalı və millət" problemi haqqında düşüncələri, qadına olan münasibəti də öz əksini tapıb. Ədibin fikrincə, "ziyalı və millət" probleminin kökündə dayanan məhz "qadın məsələsi"dir. Çünki qadın - anadır. Ana isə, Yusif Vəzirovun öz sözləri ilə desək, "insaniyyətin məşəl aparandır. Qadın probleminə yazıçının "Arvadlarımızın keçmiş halına bir nəzər", "Arvadlarımızın halı", "Ana və analıq", "Şərqdə qadınların vəziyyəti", "Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri", "Konqre yapmalı!", "Azərbaycan və azərbaycanlılar" və s. məqalələrində də hərtərəfli toxunulduğu da ön sözdə qeyd edilmişdir.

Ön sözün "Ana dilimizin saflığı uğrunda: ədəbi dil problemi" adlı ikinci hissəsində Y.V.Çəmənşəminlinin ana dilimizin saflığı, ədəbi dil problemi ilə bağlı fikirlərindən, bu mühüm problemin həlli yolundakı fəaliyyətindən bəhs olunur.

"Millətin ruhu, canı, bəlkə cəmi vücudu... ana dili" adlı üçüncü hissədə Y.V.Çəmənşəminlinin kitabına daxil edilən əsərləri, o cümlədən ilk dəfə olaraq elmi ictimaiyyətə təqdim olunan məqalə və lüğətləri haqqında məlumat verilir. Qeyd edək ki, Şəlalə Ana Hümmətli bu kitabda alim-yazıçının digər nəşrlərinə (üçcildliklərinə və məqalə toplularına) daxil edilmiş bəzi məqalələrini dəyənədən transfoneliterasiya edərək təqdim etmişdir. Belə ki, əvvəlki nəşrlərdə "Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə" adlı məqalədə bəzi mühüm korrekte xətalara, "Dil məsələsi" məqaləsində bəzi ixtisarlar olduğuna görə, "Hürufat məsələsi"ndə isə ərəb qrafikalı əlifba ilə əlaqədar verilən nümunələr ixtisar olunduğundan adı çəkilən məqalələr yenidən transfoneliterasiya edilərək bu kitabına daxil edilmişdir.

Kitabda görkəmli ədibin doğma şəhəri Şuşa barədə və ana dili haqqında qiymətli fikirləri də seçilib toplanaraq ayrı-ayrı sərlövhələr altında oxuculara təqdim edilmişdir.

"Bu mənim şəhərimdir" sərlövhəsi ilə Yusif bəy Vəzirovun elmi, bədii, publisistik əsərlərindən ("Şəhərlərin söhbəti" (1909), "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1921), "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan" (1922), "Studentlər" (1930), "Teatr pərəstişkarı" (1934), "Həyatının 20 ili" (1936), "İki od arasında" (1937) doğma şəhəri Şuşa, Şuşanın təbiəti, görkəmli şəxsiyyətləri və s. haqqında yazdığı dəyərli fikir və düşüncələrindən bir qismi toplanmışdır.

"Dilimizlə fəxr eləyək" sərlövhəsi altında isə görkəmli alim-yazıçının "Kiyevdən məktub" (1910), "Kiyevdə Heyəti-nəşriyyat təşkili" (1911), "Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri" (1913), "Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə" (1913), "Dil məsələsi" (1914), "Qulluq və əsirlik" (1914), "Həftə söhbəti" (1914), "Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi" (1916), "Kiyevdə "Müsavat" şöbəsi" (1917), "Rusiya türklərinin ittihadı" (1917), "Azərbaycan və azərbaycanlılar" (1918), "Milli və mədəni işlərimiz" (1919), "Biz kimik və istədiyimiz nədir" (1918), "Xarici siyasətimiz" (1919), "Ölkəşünaslıq" məqalələrindən dil haqqında dəyərli fikirləri təqdim edilmişdir.

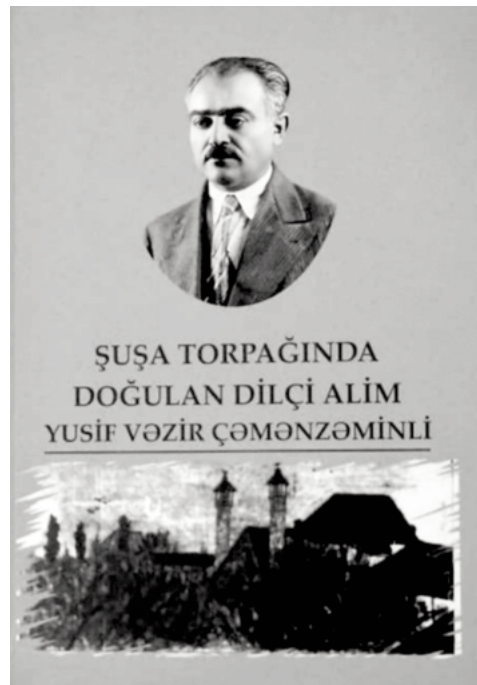
Xüsusilə qeyd etmək istəyirik ki, Y.V.Çəmənşəminlinin dilçilik fəaliyyətini özündə əks etdirən bu kitabda "Student Y.Vəzirov" imzası ilə "Sədayi-həqq" qəzetində nəşr olunmuş "Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri" (1913-cü il, №162, 163) "Yusif bəy Vəzirov" imzası ilə "İqbal" qəzetində çap olunmuş "Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə" (01.11.1913), həmin imza ilə "Sədayi-həqq" qəzetində çap olunmuş "Dil məsələsi" (25.02.1914), "Sərsəm" imzası ilə yazdığı və "Sədayi-həqq" qəzetində dərc edilmiş "Həftə söhbəti" (10.11.04.1914) felyetonu, Kırım "Millət" qəzetində nəşr olunmuş "Azərbaycan və azərbaycanlılar" sərlövhəsilə məqaləsindən "Azərbaycan türkcəsi" (10.09.1918) adlı məqalə, "Yusif Vəzirov" imzası ilə "Azərbaycan" qəzetində ("Milli və mədəni işlərimiz" silsiləsindən) çap olunmuş "Hürufat məsələsi" (05.08.1919), "Ədəbiyyat qəzetəsi"ndə nəşr olunmuş "Yeniyyətələr haqqında" (09.01.1935 - "Yazıçı" imzası ilə) və "Çexovun dili" (12.02.1935 - "Y." imzası ilə) məqalələri, "Tariximiz ətrafında. "Azərbaycan" sözü" və "Ölkəşünaslıq" məqalələri, eləcə də alim-yazıçının tərtib etdiyi lüğətlər əlyazmalar və əski çap nüsxələrindən transfoneliterasiya olunmuşdur.

Kitabda Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin "İnqilab və mədəniyyət" qəzetində çap olunmaq üçün aldığı "Tariximiz ətrafında. "Azərbaycan" sözü" adlı məqaləsi xüsusilə diqqətə layiqdir. Burada ədib "Azərbaycan" sözünün etimologiyasını araşdırmış, tarixi fakt və mənbələrə əsasən ölkəmiz, onun adı və həddləri barədə elmi düşüncələrini əsaslandırılmışdır.

Y.V.Çəmənşəminli "Hürufat məsələsi" adlı məqaləsində əlifba islahatı üçün təkliflərini verərək yeni əlifbada 35 səs olmasını, bu səslərin çoxunun latından alınmalı, latında olma-

yanları isə icad edib uydurulmalı olduğunu məsləhət bilirdi. Bir səsin yalnız bir şəkli olacağını qeyd edən ədib bildirir ki, əgər yeni əlifba qəbul olunsay, oxumaq və yazmaq da asanlaşar.

Kırım "Millət" qəzetində dərc olunmuş "Azərbaycan türkcəsi" ("Azərbaycan və azərbaycanlılar" silsilə məqaləsindən) adlı məqalə Şəlalə Ana Hümmətli tərəfindən ilk dəfə transfoneliterasiya olunaraq bu kitabına daxil olunmuşdur. Y.V.Çəmənşəminli Azərbaycan türkcəsinin şirinliyi, cazibəsini vurğulayaraq dilimizə həyatı bir dil deməyi daha doğru hesab edirdi. Azərbaycan türkcəsinin Şimali Qafqazda, İranda və Türkiyədə müvəffəqiyyət qazanmasını, Şərqdə fars dilinin türkcə ilə rəqabət edə bilməməsini qeyd edərək, türkcəmizin uğur qazanmasına ədəbiyyat, mətbuat və teatrı səbəb göstərirdi.

ŞUŞA TORPAĞINDA
DOĞULAN DİLÇİ ALİM
YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNŞƏMİNLİ

İlk dəfə olaraq kitabda Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin "Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr" başlığı altında hazırladığı frazeoloji lüğəti verilmişdir. Bu lüğətdə, yazıçının özünün də qeyd etdiyi kimi, əsl mənası ilə yanaşı əlavə mənası olan xeyli sayda sözlər: fələgin xərcinə vermək - məhv etmək; boğaz biçilməg - yeyə bilməmək; beli bağlı olmaq - vəd ilə təmin olunmaq; çiriş xərci - əbəs xərc, nafilə məsrəf; qara sudan qaymaq dutan - bacarıqlı; hamam suyundan dost dutmaq - başqasının xərcinə iltifatda olmaq; başa tənəkə oyunu açmaq - incitmək, əzab çəkdirmək; papağı tərsvə çevirmək - sülhpərvərlikdən çıxıb, gövğə yolunu dutmaq; xəzpuş - adam almadan, dolandırıcı və s. kimi sözlər öz əksini tapmışdır.

Kitabda yenə ilk dəfə olaraq yazıçının "Qoşa sözlər", "Terminoloji lüğət", "Rusca-Azərbaycanca sözlük"ü transfoneliterasiya olunmuşdur. "Qoşa sözlər" başlıqlı əlyazmadakı - kəsək, mülk- məaş, çolum-çocuq, yer-yurd, dərt-vərəm, qada - bəla, afət-zəlzələ kimi 38 qoşa söz öz əksini tapmışdır. "Terminoloji lüğət"də isə - kognüent, tabliua, çlen, nablödenie, arifmetikə və s. kimi 20 terminin dilimizdə qarşılığı verilmişdir. Şəlalə Ana Hümmətlinin qeydinə əsasən, bu əlyazma lüğətdə Yusif Vəzirovun zəngin termin yaradıcılığından nümunələr öz əksini tapmışdır.

"Rusca-Azərbaycanca sözlük"də 4508 söz əlifba sırası ilə qeyd olunmuşdur. Şəlalə Ana Hümmətlinin son-

dakı qeydlərinə əsasən, 63 səhifəlik bu əlyazma lüğət alim-yazıçının şəxsi fondunda iki ayrı qovluqda (sax.v.396; 397) mühafizə olunmuşdur. Lüğətdə həm rus, həm də ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında olan sözlərdə təkrarlar, ixtisarlar olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, atm. osadka - yağıntılıq, spatat. kruq - can qurtaran simidi, f.-ov - filosof, fabriç. izdeliə - məsnuat və s. Kitabda lüğətdəki sözlər mətnin orijinallığını saxlamaq üçün əlyazmada olduğu kimi verilmişdir. Məsələn, buton - göncə, qnev - gəzəb, zarə - gün tülvi, klinika - qliniq, konqress - qonqre, otsutstvuyhiy - gəib, traqiqno - fəci? və s. "Rusca-Azərbaycanca sözlük"də ədib bəzi beynəlmiləl sözlərin qarşılığını vermişdir. Məsələn, gntuziazm - vəcd, dualizm - ikilik, üiklon - girdbad, temperament - məzac, simmetriə - mövzun və s. Bəzi sözlərin qarşılığı izafət birləşmələri ilə verilmişdir. Məsələn, amnistia - əfv-i-ümmüti, atmosfera - havayi-nəsimi, barometri - mizani-hava, diafraqma - hicabi-hayız.

Bu lüğətdən əlavə kitabda təqdim edilən 263 sözdən ibarət "Rusca-türkcə lüğəti" adlı sözlük də Yusif Vəzir Çəmənşəminli yaradıcılığına aid bir illərdəndir. Şəlalə xanımın yənə sondakı qeydlərinə əsasən, bu lüğət iki şagird dəftərinin səhifələrində (cəmi 11 səhifə) rus və latın əlifbalarında yazılmışdır. I dəftərin üzərində Y.Vəzir "18 V-1935" tarixini yazmışdır. Qeyd edək ki, kitabın sonuna transfoneliterasiya olunmuş əlyazmaların fotofaksimillərinin əlavə edilməsi təqdirə layiqdir.

Y.V.Çəmənşəminli görkəmli ictimai-siyasi xadim, görkəmli ədib, tərcüməçi olmaqla yanaşı həm də istedadlı rəssam idi. Doğma şəhərini, onun təbiətini rəsm əsərində canlandıran Yusif Vəzirov "Şuşa şəhəri və tipləri", 1907 və 1909-cu illərdə çəkdiyi gül rəsmləri də kitaba əlavə edilmişdir.

Ş.A.Hümmətli çəmənşəminlişünas olaraq uzun müddət Yusif Vəzirovun elmi, ədəbi irsi ilə məşğul olmuş, müxtəlif araşdırmalar aparmışdır. Qeyd edək ki, "Şuşa torpağında doğulan dilçi alim Yusif Vəzir Çəmənşəminli" adlı əsər Şəlalə xanımın Yusif Vəzirovla bağlı işi üzü görün sayca beşinci kitabıdır. Müəllifin Y.V.Çəmənşəminlinin filoloji yaradıcılığı ilə bağlı tərtibçisi olduğu "Biz kimik" məqalələr toplusu (Bakı, 2004), "Hədərən pədərən" felyetonlar toplusu (Bakı, 2004), eləcə də "Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin elmi-ədəbi irsi yeni faktların işığında" (Bakı, 2014), "Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin ədəbi-tənqidi görüşləri" (Bakı, 2014) adlı monoqrafiyaları nəşr olunmuşdur.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəlalə Ana Hümmətlinin çox qısa müddətdə, lakin böyük bir səy, zəhmətlə sevgiylə ərsəyə gətirdiyi bu kitab "2022-ci il - Şuşa ili"ndə geniş ictimaiyyətə təqdim olunan, bizi tarixi və gözəl şəhərimiz Şuşaya səyahət etdirən, Y.V.Çəmənşəminlinin ruhunu canlandıran dəyərli və zamansız əsərlərdən biridir.

Hörmətlə:

Vəfa ABDULLAYEVA -
Nəbiyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent